

Віктор Костюк,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри галузевих правових наук
Національного університету
"Києво-Могилянська академія"

УДК 349.2 (477)

Конституційне право на соціальний захист в умовах сьогодення: науково-правовий аспект

Просування України по шляху системних, демократичних, соціально орієнтованих перетворень на основі розвитку громадянського суспільства, імплементації концептуальних принципів верховенства права, прав та свобод людини передбачає за необхідне вироблення дієвих механізмів реалізації, гарантування і правової охорони системи соціальних прав. Адже соціальні права, по-перше, виступають показником гуманізації суспільства і держави; по-друге, забезпечують соціальну свободу особи, її самоствердження; по-третє, забезпечують розвиток суспільства і держави по шляху надання підтримки окремим соціально вразливим категоріям осіб, які повною мірою не можуть конкурувати в окремих сферах суспільного життя. Здійснення у нашій державі соціальних перетворень має за мету розвиток найбільш оптимальної моделі соціального захисту (соціального забезпечення) [1, с. 1-2], [2, с. 3-5] через призму якої суспіль-

ство і держава реалізують своє соціальне призначення. Розбудова України як демократичної, соціальної та правової держави, насамперед, спрямовується на якісне підвищення ролі та значення права особи на соціальний захист. М. І. Іншин, Д. І. Сіроха наголошують, що сутність соціальної держави в умовах сьогодення полягає у наявності чітких механізмів утвердження системи прав та свобод людини, гарантування і правової охорони, розбудови інститутів громадянського суспільства як виразників його інтересів [3, с. 18].

За своєю правовою природою, право на соціальний захист виступає важливим соціальним орієнтиром розвитку суспільства та держави, який забезпечує рівні умови і стандарти для кожної людини. У юридичній літературі наголошується, що право на соціальне забезпечення визнається міжнародною спільнотою як одне із основоположних прав людини [4, с. 11]. Доречним буде підкресли-

ти, що це право визнано і задекларовано в основоположних міжнародно-правових актах про права людини. Як відомо, Загальна декларація прав людини (1948 р.) передбачає, що кожна людина, як член суспільства, має право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності і для вільного розвитку її особи прав у економічній, соціальній і культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави (ст. 22) [5]. У розвиток такого підходу, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.) декларує, що держави, які беруть у ньому участь визнають право кожної людини на соціальне забезпечення, включаючи соціальне страхування (ст. 9) [6]. Європейська соціальна хартія (1996 р.) визначає, що з метою забезпечення ефективного здійснення права на соціальне забезпечення Сторони зобов'язуються: започаткувати систему соціального забезпечення або підтримувати її функціонування; підтримувати систему соціального забезпечення на задовільному рівні, принаймні на такому, який дорівнює рівню, необхідному для ратифікації Європейського кодексу соціального забезпечення; докласти зусиль для поступового піднесення системи соціального забезпечення на більш високий рівень; вживати заходів шляхом укладання відповідних двосторонніх і багатосторонніх угод або в інший спосіб і відповідно до умов, визначених у таких угодах, для забезпечення: рівності між їхніми власними громадянами та громадянами інших Сторін у тому, що стосується прав на соціальне забезпечення, включаючи збереження пільг, які надаються законодавством про соціальне забезпечення, незалежно від пересування захищених осіб по територіях держав Сторін; надання, збереження та поновлення прав на соціальне забезпечення такими засобами,

як сумарний залік періодів страхування або роботи, що були здійснені за законодавством кожної зі Сторін (ст. 12) [7]. Виходячи із вказаного, міжнародна спільна виробила стратегію щодо реалізації цього права через розвиток моделі соціального захисту. Як відомо, в умовах радянської доби право на соціальний захист (соціальне забезпечення) ґрунтувалося виключно на участі держави щодо гарантій його реалізації, наповнення реальним змістом. При цьому, воно, переважно, мало формально-декларативний характер. Зі здобуттям незалежності нашою державою, в силу складних соціально-економічних перетворень, відсутності належних можливостей у держави, право на соціальний захист забезпечується через долучення фізичних та юридичних осіб, а також систему соціального страхування. По суті йдеться про формування недержавного соціального забезпечення і соціального страхування як важливих організаційно-правових форм його реалізації і гарантування. Слід відзначити, що в умовах сьогодення право на соціальний захист є досить вразливим і таким, що викликає низку застережень, зокрема: а) відсутність єдиних підходів щодо правового регулювання відносин з питань його реалізації, гарантування і правової охорони; б) наявність складної процедури реалізації, гарантування і правової охорони; в) складність і суперечливість законодавства про соціальний захист (соціальне забезпечення); г) невідповідність потребам та інтересам правомочних осіб; г) нечіткість його змісту; д) спрямованість держави по шляху певного звуження обсягу та змісту права; е) відсутність належного державного нагляду та громадського контролю з питань дотримання і правового забезпечення цього права.

Ухвалена Верховною Радою України Конституція України (1996 р.) [8] закріпила право на соціальний захист як основоположне конституційне право. Визнання цього права

на конституційному рівні є об'єктивним і закономірним результатом проголошених в Основному Законі соціальних орієнтирів розвитку суспільства і держави. Разом із тим, в умовах сьогодення, важливого значення набувають проблеми щодо формування дієвих, ефективних і доступних механізмів його реалізації, гарантування і правової охорони. До того ж, важливою проблемою залишається формування новітнього законодавства про соціальне забезпечення, яке має відповідати потребам суспільства і держави.

Метою даної наукової статті є науково-теоретичне дослідження проблем сутності та особливостей права на соціальний захист (соціальне забезпечення) в умовах сьогодення. У юридичній літературі зазначена проблематика частково розглядалася у працях таких вчених-юристів як: І. В. Зуб, В. С. Венедіктов, С. В. Венедіктов, М. І. Іншин, В. В. Лазор, Л. І. Лазор, А. Р. Мацюк, О. В. Москаленко, Р. О. Павлюков, П. Д. Пилипенко, С. В. Попов, С. М. Припипко, О. І. Процевський, С. М. Синчук, О. В. Тищенко, Г. І. Чанишева, М. В. Чічкань, Н. М. Хуторян, О. М. Ярошенко та ін. Підтримуючи суттєвий внесок цих та інших вчених у розвиток доктрини права соціального забезпечення, справедливим буде наголосити, що питання права на соціальний захист (соціальне забезпечення) його сутності і особливостей в умовах сьогодення потребують якісного і системного правового регулювання як складова розвитку суспільства і держави, проведення системних, соціального орієнтованих реформ.

Конституція України (частина перша ст. 46) проголошує, що громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Таке розуміння права на соціальний захист дозво-

ляє наголосити, що: 1) його варто розглядати як одне із найбільш комплексних і системних соціальних прав; 2) воно спрямоване на забезпечення діяльності суспільства і держави щодо підтримки соціально вразливих категорій громадян; 3) передбачає наявність універсальної системи умов його реалізації (соціальних ризиків). Можна погодитися із позицією С. М. Синчук, яка наголошує що, з огляду на міжнародно-правові договори з прав людини, об'єктом конституційного врегулювання повинно було бути право на соціальне забезпечення [9, 35]. Також Основний Закон України встановлює, що право на соціальний захист (частина друга ст. 46) гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними. Це означає, що законодавець окреслює основні механізми реалізації і гарантування права на соціальний захист через систему соціального страхування як основну організаційно-правову форму соціального забезпечення [10]. При цьому, Конституція України допускає можливість гарантування цього права через державне і недержавне соціальне забезпечення. Тому, можна погодитися із тим, що вказана конституційна гарантія передбачає використання усіх можливих джерел фінансування соціальних потреб фізичних осіб у випадку настання соціального ризику [9, с. 35]. Очевидно, що в умовах сьогодення, державне соціальне забезпечення є достатньо обмеженим, зважаючи на обмеженість фінансових видатків держави, органів місцевого самоврядування на його потреби [11]. Що ж стосується недержавного соціального забезпечення [12], [13], то воно перебуває у стадії формування через, переважно, відсутність належної мотивації фізи-

чних та юридичних осіб його розвивати, недосконалість відповідного законодавства.

Конституція України (частина третя ст. 46) встановлює, що пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом. Як відомо, прожитковий мінімум – вартісна величина достатнього для забезпечення нормально функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродуктових товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості [14]. Закономірно, що така конституційна норма передбачає достатньо важливу гарантію щодо розміру пенсій та інших соціальних виплат. Доречно наголосити, що розмір прожиткового мінімуму у 2015 році становить на одну особу в розрахунку на місяць у розмірі з 1 січня 2015 року - 1176 гривень, з 1 грудня - 1330 гривень, а для основних соціальних і демографічних груп населення, у тому числі для працездатних осіб: з 1 січня 2015 року - 1218 гривень, з 1 грудня - 1378 гривень, а осіб, які втратили працездатність: з 1 січня 2015 року - 949 гривень, з 1 грудня - 1074 гривні [15]. Враховуючи вказані розміри прожиткового мінімуму на поточний рік, дещо сумнівною вбачається ефективність права на соціальний захист. Очевидно, що прожитковий мінімум у суспільстві та державі має бути адекватним, тобто сприяти забезпеченню достатнього рівня життя. Як відомо, Конституція України гарантує, що кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло (ст. 48). Заслужує на підтримку позиція О. В. Тищенко, яка наголошує на тому, що однією із характерних ознак соціальної держави є реалізація соціального забезпе-

чення на рівні вищому, ніж гарантований прожитковий мінімум [16, с. 31]. В умовах подолання фінансово-економічної кризи, держава має більш гнучко регулювати прожитковий мінімум для забезпечення достатнього життєвого рівня кожній людині і, насамперед, соціально вразливим категорія населення.

Прикметною особливістю права на соціальний захист є його вразливість і нестабільність, викликана тим, що останнім часом розміри основних соціальних виплат (наприклад, пенсій, допомог тощо) переглядаються державою, при чому, в сторону обмежень. Показовими є нещодавно ухвалені парламентом законодавче припинення виплати пенсій окремим працюючим категоріям осіб та обмеження розміру пенсій у солідарній системі пенсійного страхування. Зокрема, у змінах до Закону України «Про державну службу» (ст. 37) підкреслюється, що тимчасово, у період з 1 квітня 2015 року по 31 грудня 2015 року: особам, на яких поширюється дія цього Закону (крім інвалідів I та II груп, інвалідів війни III групи та учасників бойових дій, осіб, на яких поширюється дія пункту 1 статті 10 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»), у період роботи на посадах, які дають право на призначення пенсії/щомісячного довічного грошового утримання у порядку та на умовах, передбачених цим Законом, законами України «Про статус народного депутата України», «Про прокуратуру», «Про судоустрій і статус суддів», пенсії, призначені відповідно до цієї статті, не виплачуються, а у період роботи на інших посадах/роботах пенсія, призначена особам відповідно до цієї статті (крім інвалідів I та II груп, інвалідів війни III групи та учасників бойових дій, осіб, на яких поширюється дія пункту 1 статті 10 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»), розмір якої перевищує 150 відсотків прожиткового мінімуму, встановле-

ного для осіб, які втратили працездатність, виплачується в розмірі 85 відсотків призначеного розміру, але не менше 150 відсотків прожиткового мінімуму, встановленого для осіб, які втратили працездатність [17], [18]. Не зважаючи на тимчасовий характер таких кроків держави, все ж видається доцільним, що акти законодавства, які стосуються обмежень права на соціальний захист мають бути максимально виважені та обгрунтовані, мати виключний характер. До того ж, такі положення є вразливими з позиції дотримання норм Конституції України (ст.ст. 1, 3, 22, 46, 48). З огляду на зазначене, буде доречним констатувати, що сформована в Україні модель соціального захисту (соціального забезпечення) видається достатньо складною, що пов'язано із: складністю і суперечливістю механізмів реалізації, гарантування та правової охорони права на соціальний захист (соціальне забезпечення) та інших пов'язаних із ним соціальних прав; домінуванням державного соціального забезпечення порівняно із недержавним і соціальним страхуванням; неефективністю соціальних стандартів та гарантій, у тому числі прожиткового мінімуму; складністю механізмів призначень соціальних виплат; відсутністю стабільності соціального забезпечення; невідповідністю розмірів соціальних виплат рівню життя; складністю і суперечливістю законодавства про соціальне забезпечення; відсутністю належного державного нагляду і громадського контролю.

З огляду на зазначене, право на соціальний захист (соціальне забезпечення) можна розглядати в економічному, соціальному і правовому контекстах. У економічному контексті, право на соціальний захист (соціальне забезпечення) передбачає отримання особою матеріальної підтримки (допомоги) за рахунок коштів суспільства або держави у встановлених законом випадках. Безумовно, що обсяг та зміст такої підтримки визначаються економічними можли-

востями суспільства і держави. У соціальному контексті, право на соціальний захист (соціальне забезпечення) передбачає отримання особою відповідної та адекватної підтримки (допомоги) за рахунок коштів суспільства або держави, із урахуванням гарантій встановлених законом. Як відомо, законом гарантується мінімальний розмір пенсій, соціальних допомог тощо. У правовому контексті, право на соціальний захист (соціальне забезпечення) варто розглядати в об'єктивному та суб'єктивному значеннях. В об'єктивному значенні, право на соціальний захист (соціальне забезпечення), включає в себе систему норм права, які покликані регулювати умови та порядок реалізації, гарантування і правової охорони зазначеного права. Правове забезпечення права на соціальний захист провадиться, головним чином, через систему актів законодавства про соціальне забезпечення. У суб'єктивному значенні, право на соціальний захист (соціальне забезпечення) являє собою основоположне соціальне право, яке передбачає можливість особи, у разі настання складних життєвих та/або соціально значимих обставин отримувати від суспільства і держави відповідну та адекватну підтримку.

Головними особливостями цього права є наступні: а) виступає своєрідним соціальним орієнтиром розвитку суспільства і держави; б) гарантується на підставі, головним чином, актів законодавства про соціальне забезпечення; в) полягає у встановленні універсальних організаційно-правових форм і видів підтримки окремих соціально вразливих категорій осіб; г) передбачає спеціальну процедуру реалізації, гарантування і правової охорони; г) має спеціальних суб'єктів: правомочні особи (соціально вразливі категорії осіб) та уповноважені суб'єкти (уповноважені органи державної влади, самоврядні організації (фонди соціального страхування), недержавні господарюючі суб'єкти тощо); д) умовою реалізації

права є настання складних життєвих та/або соціально значимих обставин відповідно до норм права соціального забезпечення (соціальних ризиків); е) реалізація цього права забезпечується на безоплатній або частково оплатній основі через систему соціальних стандартів і гарантій; є) має системоутворюючий характер і розвивається через інші пов'язані із ним соціальні права, зокрема права на певні види соціального забезпечення (право на пенсійне забезпечення, соціальні допомоги, соціальні послуги, соціальні пільги тощо); ж) як правило, не підлягає звуженню; з) підлягає захисту через юрисдикційні та поза юрисдикційні процедури; і) підлягає державному нагляду та громадському контролю.

З огляду на вищезазначене, можна констатувати, що в новітніх умовах сьогодення, право на соціальний захист (соціальне забезпечення) виступає важливим соціальним орієнтиром у розвитку суспільства і дер-

жави. Здійснення демократичних та сучасних реформ має провадитись шляхом докорінного реформування сучасної моделі соціального забезпечення, виходячи із міжнародного і національного досвіду, необхідності формування дієвих та ефективних механізмів правових відносин суспільства, особи і держави на основі розробки та ухвалення Соціального кодексу. Його основним, концептуальним призначенням має стати формування дієвих і доступних механізмів реалізації, гарантування, правової охорони права на соціальний захист (соціальне забезпечення). Важливо також наголосити, що розробка, подальше обговорення проекту такого фундаментального соціального закону має провадитись виключно із залучення провідних вчених-юристів, експертів, представників інститутів громадянського суспільства, інших зацікавлених осіб та, лише за цієї умови, його може бути винесено на розгляд парламенту.

Список використаних джерел

1. Прилипко С. М. Предмет права соціального забезпечення: автореф. дис... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.05 : «Трудове право; право соціального забезпечення» / С. М. Прилипко ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2007. – 47 с.
2. Стаховська Н. М. Відносини в праві соціального забезпечення: автореф. дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 : «Трудове право; право соціального забезпечення» / Н. М. Стаховська ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2000. – 21 с.
3. Іншин М. І. Соціальна держава: сутність і перспективи // М. І. Іншин, Д. І. Сіроха // Актуальні проблеми соціального права: збірник матеріалів учасників всеукраїнських соціальних програм (заходів) ВГОІ «Інститут реабілітації та соціальних технологій» у 2014 р./За загальною редакцією М. І. Іншина, В. Л. Костюка, В. О. Попелюшка. - К.: ПВГОІ «ІР СТ Україна», 2015. – 288 с.
4. Право соціального забезпечення в Україні: підручник / Т. А., Занфірова, М. І. Іншин, С. М. Прилипко та ін.; за заг. ред. Т. А. Занфірової, С. М. Прилипка, О. М. Ярошенка. – 2-ге вид. переробл. і доповн. – Х.: ФІНН, 2012. – 640 с.
5. Загальна декларація прав людини: Декларація ООН від 10 грудня 1948 р.// Голос України від 10 грудня 2008 р., № 236.
6. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: міжнародний документ ООН від 16.12.1966 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_042.
7. Європейська соціальна хартія: міжнародний документ Ради Європи від 3.05.1996 р. (переглянута)// Голос України від 30. 11. 2006 р., № 227.

8. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.
9. Синчук С. М. Правовідносини соціального забезпечення: суб'єкти, зміст, об'єкти: монографія/С. М. Синчук. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. – 422 с.
10. Основи законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 14 січня 1998 року № 16/98-ВР// Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 23. – Ст. 121.
11. Бюджетний кодекс України: Закон України від 8 липня 2010 року № 2456-VI//Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 50-51. – Ст. 572.
12. Про громадські об'єднання: Закон України від 23 березня 2012 року № 4572-VI//Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 1. – Ст. 1.
13. Про недержавне пенсійне забезпечення: Закон України від 9 липня 2003 року № 1057-IV//Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 47-48. – Ст. 372.
14. Про прожитковий мінімум: Закон України від 15 листопада 1999 року № 966-XIV //Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 38. – Ст. 348.
15. Про Державний бюджет на 2015 рік: Закон України від 28 грудня 2014 року № 80-VIII //Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 5. – Ст. 37.
16. Тищенко О. В. Право соціального забезпечення України: теоретичні та практичні проблеми формування і розвитку галузі: монографія /О. В. Тищенко. – К.: ДП «Прінт Сервіс», 2014. – 394 с.
17. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 9 липня 2003 року № 1058-IV//Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 49-51. – Ст. 376.
18. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення: Закон України від 2 березня 2015 року № 213-VIII//Голос України від 12.03.2015 р., № 44.

Костюк В. Л. Конституційне право на соціальний захист в умовах сьогодення: науково-правовий аспект

У цій науковій статті досліджуються питання щодо сутності, ознак та особливостей права на соціальний захист в умовах сьогодення. Підкреслено основоположну конституційну природу цього права, роль та значення суспільства і держави по його забезпеченню. Акцентовано увагу на основних проблемних аспектах реалізації, гарантування і правової охорони. Проведено системний аналіз положень правової доктрини, актів законодавства з питань соціального забезпечення. Наголошено на необхідності удосконалення права на соціальний захист, виходячи із пріоритетів розвитку суспільства і держави. Підготовлено висновки та пропозиції.

Ключові слова: соціальний захист; соціальне забезпечення; право на соціальний захист; пенсійне забезпечення; законодавство про соціальне забезпечення; гарантії права на соціальний захист.

Костюк В. Л. Конституционное право на социальную защиту в условиях современности: научно-правовой аспект

В этой научной статье исследуются вопросы сущности, признаков и особенностей права на социальную защиту в условиях современности. Подчеркнуто основополагающую конституционную природу этого права, роль и значение общества и государства по его обеспечению. Акцентируется внимание на основных проблемных аспектах реализации, гарантирования и правовой охраны. Проведен системный ана-

лиз положений правової доктрини, актів законодавства по вопросам соціального забезпечення. Відзначено необхідність удосконалення права на соціальну захист, виходячи з пріоритетів розвитку суспільства і держави. Підготовлено висновки і пропозиції.

Ключеві слова: соціальна захист; соціальне забезпечення; право на соціальну захист; пенсійне забезпечення; законодавство о соціальному забезпеченні; гарантії права на соціальну захист.

Kostiuk V. The constitutional right to social protection in today's conditions, scientific and legal aspects

This article analyzes the scientific questions about the nature, characteristics and features of the right to social security in today's conditions. Emphasized the fundamental nature of constitutional rights, the role and importance of society and the state in its provision. Attention is focused on the basic aspects of the problem, and to guarantee legal protection. A systematic analysis of the provisions of law doctrine, legislation on social security. The necessity of improvement of the right to social security, according to the priorities of the society and the state. Prepared conclusions and suggestions.

Key words: social protection; social security; right to social protection; pensions; social security legislation; rights to social protection.